

კოდის გადართვის ფსიქოლინგვისტური ფაქტორები
წოვათუმურ-ქართული ბილინგვური საუბრების მიხედვით

გიგაშვილი ქეთევან

ი. გოგებაშვილის სახელობის თელავის სახელმწიფო უნივერსიტეტი

Ketevan.gigashvili@tsu.edu.ge

<https://doi.org/10.52340/lac.2022.772>

კოდის გადართვის გამომწვევ სოციოპრაგმატულ მიზეზებთან ერთად, მეცნიერებს არანაკლებ აინტერესებთ მოვლენის ფსიქოლინგვისტური მხარეც, რომელიც ყურადღებას ამახვილებს მოსაუბრის გონებაში მიმდინარე პროცესებზე. აღნიშნულ საკითხს არაერთი ნაშრომი ეძღვნება (იხ. Clyne 1967, 1991, 2003; Riehl 2005; Franceschini 1998 და სხვ.).

ჩვენთვის განსაკუთრებით საინტერესო აღმოჩნდა ლეველტის „საუბრის მოდელი“, რომელშიც ენის არჩევანი კეთდება კონცეპტუალურ, ანუ ლემას დონეზე (Riehl 2005), დელ/რეიჩის მიერ შემოთავაზებული „ინტერაქციული აქტივაციის მოდელი“ (Dell, Reich 1980), რომელიც წარმოადგინა აიტჩისონმაგ (Aitchison 1994: 207) და კლინის მიერ შემოთავაზებული აქტივაციის თეორია (Clyne 1991).

ინტერაქციული აქტივაციის მოდელის მიხედვით, მეტყველების წარმოებისას ნაკადი იწყება სემანტიკურ კომპონენტში, სადაც აქტიურდება სპეციალური სემანტიკური სფერო. გარკვეული ცნების არჩევანის გაკეთებამდე ნაკადი ამ სფეროდან გადაეცემა თითოეული სიტყვის ფონოლოგიური სფეროს კოდს და იწვევს მასში ბგერის მახასიათებლების თავმოყრას. ეს გააქტიურებული ნაკადი გადაეცემა უკან სემანტიკის წარმოების დონეს, სადაც გააქტიურებს მეტ სიტყვას და ა. შ. სანამ ნაკადი მოძრაობს წინ და უკან, ნებისმიერი ერთეული, რომელიც განსაკუთრებით ძლიერად აქტიურდება სემანტიკურ დონეზე, გამოიწვევს დამატებით გააქტიურებას ფონოლოგიურ დონეზე. გააქტიურებული სიტყვების პირობებში, თუ მოსაუბრე ყურადღებას არ მიაქცევს, შეიძლება არასწორი სიტყვა ამოირჩიოს. ფონოლოგიურად მსგავსი ერთეულები ერთმანეთთან მჭიდროდაა ასოცირებული. თუ მოსაუბრე იყენებს სამეტყველო ხერხს, სადაც „სხვა“ ენის ერთეულების აქტივაცია შედარებით მაღალია, ლემა (და მასზე მიბმული გრამატიკული ინფორმაცია) აქტიურდება უფრო ძლიერად და საბოლოოდ ის გამოითქმის არასწორად. რაც უფრო მსგავსია ენობრივი ერთეულების ფონეტიკური კოდები, მით მეტია მათი გააქტიურების ალბათობა. ანალოგიური მოვლენა შეინიშნება მონოლინგვურ გარემოშიც, როდესაც მოსაუბრე ანალოგიურად მჟღერი ლექსიკური ერთეულებიდან ამოირჩევს არასწორ ლემას.

მოდელი ადასტურებს, რომ სემანტიკური ინფორმაცია, რომელსაც ლემა შეიცავს, მორფოსინტაქსური ინფორმაციის საშუალებით დაკავშირებულია მეორე ენის სინტაქსურ და მორფოლოგიურ სისტემასთან. ამიტომაც მეორე ენის ერთი ლემას აქტივაცია ზრდის ამ ენის ქსელის სრული აქტივაციის ალბათობას.

რიკლის აზრით, ძალიან მნიშვნელოვანი ასპექტი ამ კონტექსტში არის ენობრივი მოთაგვა (მონიშვნა), შემოთავაზებული პაულისის/ბონგერტისა და გრინის მიერ (Poullisse, Bongaerts 1994; Green 1998), რომლებიც აღნიშნავენ, რომ თითოეული ლემა აღჭურვილია დამატებითი ინფორმაციით იმ ენის შესახებ, რომელსაც ის ეკუთვნის. გროსჟინის აზრით, ეს ინფორმაცია მიბმულია ლემასთან ისევე, როგორც დამატებითი ინფორმაცია ლექსიკური ერთეულის სტილისა და ინტონაციის შესახებ. ჩვეულებრივ, მოსაუბრე აცნობიერებს „სტუმარ სიტყვას“, რომელიც ფონოლოგიურად არ არის გაერთიანებული მიმღებ ენასთან და აღჭურვილია სხვა ენის ენობრივი იარაღით (Grosjean 1988).

უტყუარი ენობრივი მონაცემები ფსიქოლინგვისტურად შეპირობებული კოდის გადართვისთვის, დაწყებული მასტიმულირებელი სიტყვებით, უჩვენებს, რომ შესაძლებელია, დავუშვათ ერთი ზიარი ენობრივი მარაგი, სადაც ყველა ერთეული ერთმანეთთანაა დაკავშირებული. ერთობლივად აქტიური ენობრივი მასალა არის განსაკუთრებულად მკაცრად დაკავშირებული და აქტიურდება ერთდროულად. მოდელი აჩვენებს, რომ გადასვლა მასტიმულირებელი სიტყვებიდან კოდის გადართვის ნამდვილ მაგალითზე აიხსნება ლემების შიდა კავშირებით მორფოსინტაქსურ ინფორმაციასთან.

ლემასთან რომ ნამდვილად დაკავშირებულია ენის მორფოსინტაქსური ინფორმაცია, პრაქტიკულად დასტურდება (ვრცლად იხ. გიგაშვილი 2016). ამის მაგალითად გვესახება ისეთი შემთხვევები ჩვენი საანალიზო მასალიდან, სადაც მოსაუბრე „სტუმარი“ სიტყვის ფონოლოგიურ ადაპტაციას მანამდე ახდენს, სანამ მას მშობლიური ენის ფრაზას მოაყოლებს ისე, რომ არ არღვევს მშობლიური ენის მორფოსინტაქსურ წესებს.

„ეს არის 1937 წლის ოქტომბრის ბოლო დღეები, ბოლო (ბობი) დენიშ და...“

„ეს არის 1937 წლის ოქტომბრის ბოლო დღეები, ბოლო დღეებია...“

ბოლო (ბობი) ქართულად მოჰყვება ქართულენოვან ფრაზას, ოღონდ წოვათუშური ფონოლოგიური ყალიბით, რასაც უნდა იწვევდეს მომდევნო წოვათუშური ფრაზა. მოსაუბრის გონებაში წინადადების წოვათუშური გაგრძელება წარმოთქმამდეა მომწიფებული. ამ ინფორმაციით აღჭურვილია ლემა ბოლო (ბობი), რომლის ენობრივ მოთაგვასაც (წოვათუშურთან ასოცირებას) ახდენს მოსაუბრე. ამიტომ ის წარმოითქმის, როგორც **ბობი** და არა როგორც ბოლო. შედეგად ვიღებთ წოვათუშურ ფრაზას: „ბოლო (ბობი) დენიშ და...“

კლინმა წამოაყენა სტიმულაციის ჰიპოთეზა. იგი ყურადღებას ამახვილებს კოგნიტურ პროცესებზე, რომელიც მიმდინარეობს მოსაუბრის ტვინში, რაც განაპირობებს ენის ალტერნაციას. მისი აზრით, ამგვარი კოდის გადართვას ხელს უწყობს ე. წ. სტიმულატორი სიტყვები, ანუ „სიტყვები ორი ენობრივი სისტემის გადაკვეთაზე, რომელსაც შედეგად შეუძლია გამოიწვიოს მოსაუბრეების მიერ თავიანთი ენის განცდის დაკარგვა და წინადადების გაგრძელება სხვა ენაზე“ (Clyne 1991: 193). მკვლევარი ხაზს უსვამს, რომ მასტიმულირებელი სიტყვები შედგება ისეთი ერთეულებისაგან, როგორც არის საკუთარი სახელები, ლექსიკური ტრანსფერები და ბილინგვური ომოფონები, რომელთაც მიეკუთვნება დისკურსის მარკერებიც.

კლინი აღნიშნავს, რომ მასტიმულირებელი სიტყვები აადვილებს კოდის გადართვას, მაგრამ ყოველთვის არ განაპირობებს მას. ფრანცეშინიც კოდის გადართვის ფსიქოლინგვისტური მოტივაციების ანალიზის დროს გამოყოფს ლექსიკურ ერთეულებს, რომლებიც მსგავსი ან იდენტურია ორივე ენაში და ფუნქციონირებს, როგორც სტიმულატორი ერთი ენიდან მეორეზე გადასვლისათვის (Franceschini 1998: 61).

ჩვენს მასალაში დადასტურდა მასტიმულირებელი სიტყვების ჯგუფი, რომელიც ხელს უწყობს კოდის გადართვას, განურჩევლად იმისა, თუ სად ხდება ის: მორფემის საზღვართან, სიტყვის დონეზე, სინტაგმის დონეზე თუ ფრაზის დონეზე.

საკუთარი სახელები:

თითქმის ყველა ბილინგვურ მეტყველებაში საკუთარ სახელებს, ჩვეულებრივ, არა აქვთ თარგმანები მეორე ენაზე, მაგრამ ორივე ენაში გამოიყენება ფონოლოგიურად მსგავსი ფორმები. ამგვარი სახელების გამოყენების თვალსაზრისით, წოვათუშური ენა განსაკუთრებულ შემთხვევას წარმოადგენს. აქ სახელები და გვარები, ძირითადად, ქართულისაგან განსხვავებულად იწარმოება და ეს სხვაობა მნიშვნელოვნად სცილდება ფონეტიკის სფეროს. ქართულ გვარ-სახელებს წოვათუშურში თავისი ეკვივალენტური ფორმები, ანუ, თარგმნითი ვარიანტები გააჩნია. მაგ.:

ლონგიანთ ნატო luŋRarø naté

გიკურ-პეტრე giku×r-petrā

დინგა dɔgā

ბულანჩო bulɔCè

ბაბულია babuc

ილიკო ბერთლანი be×rTlō iliké

აკაკი გელოვანი gelovö akak

ადო ციხელიშვილი cixlurđ adé და ა. შ.

ცხადია, ასეთი სხვაობის პირობებში, ქართულად წარმოთქმული გვარ-სახელები ბილინგვების საუბარში კოდის გადართვის შემთხვევებად უნდა ჩაითვალოს. გამოირკვა ისიც, რომ წოვათუშში ბილინგვები გვარ-სახელებს ორივე ვარიანტით იყენებენ: გაბმულ წოვათუშურ თხრობაში – წოვათუშური ვარიანტით და გაბმულ ქართულ თხრობაში – ქართული ვარიანტით (ვგულისხმობთ როგორც ფონეტიკურ, ისე მორფოლოგიურ მხარეს).

ჩვენთვის საინტერესოა ისეთი მაგალითები, სადაც წოვათუშურ თხრობაში ქართული ვარიანტით მოცემული გვარ-სახელები იწვევს კოდის შეცვლას:

`ebi kimiSvileR daweradalø kimiSvilebi (kimRar)... diax, amis mamas erqva, eŰrø dad var kimé.~

„ესენი კიმიშვილად ჩაეწერნენ... კიმიშვილები... დიახ, ამის მამას ერქვა, ამისი მამა იყო კიმო.“

აქ გადართვას ხელს უწყობს ქართული გვარი კიმიშვილები.

ასეა შემდეგ მაგალითებშიც:

`ɔc, daSni da, ai, magaliTad, dad..a. kaki gelovanis (gelovö akk=)... exla qarTulad vityvi ...~

„ახლა, სიტყვებია, აი, მაგალითად, დად... აკაკი გელოვანის... ეხლა ქართულად ვიტყვი...“

`so ×asé yizilaSvili nin... sabeda (daqrö nin... sabet)... va×me, ehehe ... Çx dèS, ×oð, co ÛeT sù iStú Çnaxi, GefxeT sù... egeni wavidnen!.. ~

„მე ვარ ყიზილაშვილი ნინ... საბედა... ვაიმე, რა ვქნა, ქა, არ ვიცი ასეთი რამეები, მრცხვენია, ეგენი წავიდნენ!..“

გეოგრაფიულ სახელებსაც, ადამიანთა საკუთარი სახელების მსგავსად, წოვათუშურში ხშირად მოეპოვებათ ეკვივალენტური ვარიანტები:

შირაქი Siriqđ

ალვანი alvind

თიანეთი TiniTđ

მადრანი maRrind
რუსეთი rusiTd
ინდურთა ødurTd

მათი ქართული წარმოთქმა ხელს უწყობს კოდის გადართვას:

`es (e)... e lam bar òu daaxloebiT xufrd, xufra erqva am mTas (wer e lamux).~

„ეს... ეს მთა იყო, შენ ხარ ჩემი ბატონი, დაახლოებით ხუფრა, ხუფრა ერქვა ამ მთას.“

`u×St ×asé i×aliné, mā alaverdSi wamiyvanes da alverdi ×asé qristad×aliné.~

„ისე ვარ ისამექნებული, რომ ალავერდში წამიყვანეს და ალავერდში ვარ მონათლული.“

ამ მაგალითში გეოგრაფიული სახელი ქართული მორფონოლოგიური ყალიბითაც არის მოცემული (ალავერდში) და წოვათუშური მორფონოლოგიური ყალიბითაც (ალვერდი). ორივე ვარიანტი იწვევს მასტიმულირებელ ეფექტს („ალავერდში წამიყვანეს და“ / `alverdi ×asé“), საუბარი იმ ენაზე გაგრძელდეს, რომელზეც არის წარმოთქმული გეოგრაფიული სახელი. ასე რომ, მასტიმულირებელ სიტყვებად შეიძლება გეოგრაფიული სახელებიც მოგვევლინოს.

ლექსიკური ტრანსფერები:

მეორე და უფრო დიდი ჯგუფი მასტიმულირებელი სიტყვებისა არის ლექსიკური ტრანსფერები, რომლებიც ფონოლოგიურად არ არის ინტეგრირებული (ან ინტეგრირებულია მხოლოდ დაბალ დონეზე) ინტერაქციის ენაში (Riehl 2005: 1947). ასე რომ, ლექსიკური ტრანსფერები წარმოადგენს ისეთ ნასესხობებს, რომელთაც მსესხებელ ენაში არა აქვთ შესაბამისი ეკვივალენტები და, ამდენად, ისინი საერთოა წყარო და მიმღები ენებისთვის.

ჩვენს მასალაში გამოვლინდა ლექსიკური ტრანსფერები, რომლებიც ხელს უწყობს, მაგრამ აუცილებლობით არ განაპირობებს კოდის გადართვას. მაგალითები:

`..deni u×s varasoã, Û÷, fsarluxn, volve×Inas saxalx medicina Seswavla d×ø (Gam×ø).~

„დღისით იქ ვიყავი და მერე, საღამოთი დავიწყე სახალხო მედიცინის შესწავლა.“
ლექსიკური ტრანსფერია „სახალხო მედიცინა.“

`vaSdr Rox, daðd d aSla do o jvar.egeTi raRacebi ... sxva raRa gindaT?~

„იკრიბებიან და შლიან იმ ჯვარს. ეგეთი რაღაცები... სხვა რაღა გინდათ?“

აქ მასტიმულირებელი სიტყვაა „ჯვარი .“

ნასესხობები:

ლექსიკური ტრანსფერების გარდა, მასტიმულირებელი ეფექტით გამოირჩევა სხვა ნასესხობებიც – ისეთი ლექსიკური ერთეულები, რომელთაც წოვათუშურ ენაში არ შეავსეს ე. წ. თავისუფალი ადგილები, არამედ შექმნეს სინონიმური წყვილები ადგილობრივ ეკვივალენტებთან..1

1 წოვათუშური ენის ლექსიკური ფონდი მნიშვნელოვანწილად ქართულიდან სიტყვათა სესხების გზით გამდიდრდა. ენაში უკვე დამკვიდრებული ასეთი ლექსიკური ერთეულები ჩვენ ცალსახად გამოვრიცხეთ კოდის გადართვის შემთხვევებიდან.

მაგალითები:

`dewes Sugé defcö, molú Znel cxovreb ×ar qiqoð memcxorigo...~

„უნდა გაამბოთ, როგორი ძნელი ცხოვრება ჰქონდათ ძველად მეცხვარეებს...“

აქ ნასესხები სიტყვაა „ძნელ“, რომელსაც მოსდევს გადართული სიტყვა „ცხოვრებ.“

`Si SemTxvev×a sogo, mā dað visve×cnas; o Si SemTxvev...ori SemTxveva maqvs ...~

„ორი შემთხვევა მაქვს, რომ გადავრჩი; ის ორი შემთხვევა... ორი შემთხვევა მაქვს...“

`o ToŪnad×inas, o wamlebad×inas,osi bostö, margvla da Tesva, ToŪnadar, barodar, dargodar, morwyadar,ai, eg ari .~

„ის ვთოხნე, ის ვწამლე, იქ ბოსტანი, მარგვლა და თესვა, თოხნა, ბარვა, დარგვა, მორწყვა, აი, ეგ არის.“

აქ მასტიმულირებელია „მარგვლა.“

ცალკე უნდა გამოვყოთ ისეთი მაგალითები, სადაც გადართულ ქართულ სიტყვასთან მიერთებული წოვათუშური მაერთებელი კავშირი ā და უფუნქციო ხმოვანი ე იწვევენ წოვათუშურ კოდზე დაბრუნებას:

`ilarkuWis goraze avdiodiT, ixraTx ôalé, ilarkuWis goraze ā (ilarkuWmaqā), osi tyoō lagaz leō×oraTx.~

„ილარკუჭის გორაზე ავდიოდით, ავდიოდით, ილარკუჭის გორაზე და იქ კი მოცვს ვკრეფდით.“

`s÷ bádri magrame se marnanas co gagdor.~

„ჩემს ბავშვებს კი ჩემი დედამთილი არ ინახავდა.“

ბილინგვური ომოფონები:

ბილინგვურ ომოფონებს წარმოადგენს სიტყვები, რომლებიც ჟღერს ერთნაირად ან თითქმის ერთნაირად მოსაუბრის ორ ან მეტ ენაში, ან ენობრივ სისტემებში. ომოფონები გვხვდება გენეტიკურად ახლო მონათესავე ენების უმრავლეს ნაწილში, მაგრამ ისინი ჩნდება აგრეთვე ნაკლებად ახლო მონათესავე ენებშიც.

წოვათუშურსა და ქართულ ენებს ბილინგვური ომოფონები ძალიან იშვიათად მოეპოვებათ. ასეთად შეიძლება განვიხილოთ, მაგ., „ესე“, რომელიც წოვათუშურში არის ადგილის ზმნიზედა (აქ), ხოლო ქართულში - ვითარების ზმნიზედა (ესე).

`daō Teti'n, aba, iqidan ôal voōvie'n ese, da eq ... maSin du×xtri co dar, eqimbaSidar, vardisubne da ôđ vax÷Sexr fstu-bádrevaō.~

„დაჭრეს და,აბა, იქიდან ამოიყვანეს აქ და ექ... მაშინ ექიმები არ იყვნენ, ექიმბაშები იყვნენ და ვარდისუბანში წავიდა თავისი ცოლ-შვილითვე.“

`es÷ mar magrame ôal Ūeie'nā, rusiT Sarnd vax÷, diT÷ sù ese ŪoŪ báder, ese ezo-yure, daTesva, damargvla, venaxi Camiyara . . .~

„ეს ჩემი ქმარი კი ადგა და რუსეთში წავიდა, დამიტოვა აქ სამსამი ბავშვი, აქ ეზო-ყურე, დათესვა, დამარგვლა, ვენახი ჩამიყარა...“

ბილინგვურ ომოფონად უნდა შევაფასოთ აგრეთვე „და“, რომელიც ქართულში მაერთებელი კავშირია, ხოლო წოვათუშურში - „არის“ ზმნა:

`osi sufr gaSlala, ra Tqma unda, iverse xorceuli; Tuax co da (ax co daō), marxé co da, yvelafers akeTeben.~

„იქ სუფრა იმლება, რა თქმა უნდა, ისევ ხორციული; თუ... ისამე არ არის, მარხვა არ არის, ყველაფერს აკეთებენ.“

გადართვის მასტიმულირებელია მეორე `და.~ პირველ შემთხვევაში ის არ იწვევს გადართვას.

საუბრის მარკერები:

საუბრის მარკერები, რომლებიც ნასესხებია ენაში კონტაქტში მყოფი მეორე ენიდან, შეადგენს მასტიმულირებელი სიტყვების განსაკუთრებულ ტიპს.

ჩვენს მასალაში მოვიძიეთ დისკურსის მარკერები, რომლებიც ხელს უწყობენ კოდის გადართვას. ესენია:

აბა:

`magram mdk bádrole buxri Cu i×aliné, kawkù, aba, rogor unda vTqva Secocebula, Cu TaÜené.~

„მაგრამ მაკა ზავშვობაში ბუხარში შეისემქნილა, პატარა, აბა, როგორ უნდა ვთქვა შეცოცებულა, თრევით შესულა.

ეგეთი რაღაცები:

`daSl da. isev Segrovdebian Sinaurebi, vaSdr Rox, daòd daSla do o jvar. egeTi raRacebi ... sxva raRa gindaT?~

„დაშლაა. ისევ შეგროვდებიან შინაურები, იკრიბებიან და შლიან იმ ჯვარს. ეგეთი რაღაცები... სხვა რაღა გინდათ?“

ჩვენს მასალაში გადართვის ხელშემწყობი საუბრის მარკერებია ასევე: რას იზამდა, ეგ არი, რა ვიცი და სხვ.

ამდენად, ჩვენს ბილინგვურ სწავლებებში გამოიკვეთა მასტიმულირებელი სიტყვების ჯგუფი, რომელიც ხელს უწყობს გადართვას, მაგრამ აუცილებლობით არ განაპირობებს მას. ასეთებია:

1. საკუთარი სახელები;
2. ლექსიკური ტრანსფერები;
3. ნასესხობები;
4. ბილინგვური ომოფონები;
5. ქართულ მაპირისპირებელ კავშირზე ან სხვა სიტყვაზე მიბმული წოვათუშური მართებული კავშირი ã და მაპირისპირებელ კავშირზე მიბმული უფუნქციო ხმოვანი ე;
6. საუბრის მარკერები.

ლიტერატურა:

1. გიგაშვილი ქ. (2016): კოდის გადართვა და მისი სტრუქტურულ-ფუნქციური მახასიათებლები წოვათუშურ-ქართული ბილინგვური დისკურსის მიხედვით. გამომცემლობა „საარი.“ თბილისი.

2. Aitchison J. (1994): Words in the Mind. An Introduction to the Mental Lexicon. 2nd ed. Oxford, Blackwell.

3. Clyne M. G. (1967): Transference and triggering: observations on the language assimilation of postwar German-speaking migrants in Australia. The Hague: Martinus Nijhoff.

4. Clyne M. G. (1991): Community languages: the Australian experience. Cambridge: Cambridge University Press.

5. Clyne M. G. (2003): Dynamics of Language Contact. English and Immigrant Languages. Cambridge. CUP.

6. Dell G. S., Reich P. A. (1980): Toward a unified model of the slips of the tongue. Errors in Linguistic Performance: Slips of the Tongue, Ear, Pen, and Hand. New York et al. // „Academic Press.“ 273-286.

7. Franceschini R. (1998): Code-switching and the notion of code in linguistics // „Proposals for a dual focus model.“ 51-75.

8. Green D. W. (1998): Mental control of the bilingual lexicosemantic system // „Bilingualism: Language and Cognition“, 1. 67-81.

9. Grosjean F. (1988): Exploring the Recognition of Guest Words in Bilingual Speech // „Language and Cognitive Processes“, 3. 233-274.

10. Poulisse N., Bongaerts Th. (1994): First language use in second language production // „Applied Linguistics“, 15. 36-57.

11. Riehl C. M. (2005): Code-switching in Bilinguals: Impacts of Mental Processes and Language Awareness // „Proceedings of the 4th International Symposium on Bilingualism.“ ed. James Cohen, Kara T. McAlister, Kellie Rolstad, and Jeff MacSwan, 1945-1959. Somerville, MA: Cascadilla Press.